

DOI:10.26104/NNTIK.2023.79.15.050

Ибрагимова А.А.

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Ибрагимова А.А.

ИЗУЧЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

A. Ibragimova

THE STUDY OF PHONETIC FEATURES IN THE TURKIC LANGUAGES

УДК: 809.434.1(575.2) (04).

Эмгекте түрк тилдериндеги тыбыштык өзгөчөлүктөр иликтөөгө алынат. Үндүү жана үнсүз тыбыштар кеп агымында колдонулганда өз ара бири-бирине таасирлерин тийгизип өзгөрүүлөргө дуушар болот. Тил илиминде сөздүн курамындагы тыбыштардын төмөндөгүдөй фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болушат. Аларга: үндөшүү закону, ассимиляция, диссимиляция, протеза, эпентеза, эпитеза, метатеза, гаплоглогия, редукция, синкопа, апокопа, аккомодация, эллизия кубулуштары кирет. Аталган макалада түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тил илиминде тарыхый өнүгүү жолу жана иликтөөгө алынышы ушул сыяктуу маселелер каралат. Ошону менен бирге түрк тилдериндеги тыбыштык өзгөрүүлөрдүн келип чыгышы себептери кеңири иликтөөгө алынат. Өзгөчө түрк тилдеринде, алсак, кыргыз, казак, түрк ж.б. тилдерде кездешкен үндөшүү закону көп түркологдордун көңүлүн буруп келген.

Негизги сөздөр: тыбыш, өзгөчөлүктөр, таасир, уңу, орун алмашуу, айтылышы.

В работе исследуются звуковые особенности тюркских языков. Фонетические звуковые изменения были и остаются предметом пристального внимания лингвистов. Гласные и согласные звуки претерпевают изменения, взаимодействуя друг с другом при использовании в потоке речи. В лингвистике звуки, входящие в состав слова, претерпевают фонетические изменения. К ним относятся: закон созвучия, ассимиляция, диссимиляция, протеза, эпентеза, эпитеза, метатеза, гаплоглогия, редукция, синкопа, апокопа, аккомодация, явления эллинизации. В данной статье рассматриваются вопросы исторического развития и изучения тюркских языков, в том числе кыргызского языкознания. Вместе с тем, причины возникновения звуковых изменений в тюркских языках широко исследуются. Особенно в тюркских языках, таких как кыргызский, казахский, турецкий и т. д. закон гласных звуков, встречающийся в языках, привлек внимание многих тюркологов.

Ключевые слова: звук, изменения, выпадения, слог, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, сингармонизм.

The paper examines the sound features of the Turkic languages. Phonetic sound changes have been and remain the subject of close attention of linguists. Vowels and consonants undergo changes, interacting with each other when used in the flow of speech. In linguistics, the sounds that make up a word undergo phonetic changes. These include: the law of consonance, assimilation, dissimilation, prosthesis, epentesis, epithesis, metathesis, haplogroup, reduction, syncope, apocope, accommodation, Hellenization phenomena. This article discusses the issues of historical development and study of Turkic languages, including Kyrgyz linguistics. At the same time, the causes of sound changes in the Turkic languages are widely

studied. Especially in Turkic languages, such as Kyrgyz, Kazakh, Turkish, etc. The law of vowel sounds found in languages has attracted the attention of many Turkologists.

Key words: sound, features, changes, changes, linguists, structure, vowels, consonants, particular.

Түрк тилдериндеги уңгунун тыбыштык түзүлүшүндөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдү изилдөө көп кылымдарды камтыйт. Тил илиминде сөздүн курамындагы тыбыштардын фонетикалык өзгөрүүлөргө (протеза, эпитеза, метатеза, гаплоглогия ж.б.) дуушар болушун К. Бругман алгачкылардан болуп белгилеген [1, 17]. Ал метатеза кубулушун тыбыштардын орду жана багыты боюнча айырмалаган. Ал эми В.Шмидт үнсүздөрдүн түшүп калуу себебин сөздүн формасын кичирейтүү жана айтуу жеңилдиги менен байланыштырат. Ал эми үнсүз тыбыштарды кошуп айтуу, анын пикири боюнча сөздүн формасын кыскартуу жана айтууда жеңилдик кылуу аракетинде келип чыккан. Ошентип, В.Шмидт эпентеза жана эпитеза кубулуштарын айырмалап көрсөтөт.

Тыбыштардын өз ара таасир этүү маселеси орус жана совет тил илимин изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да кеңири иликтөөгө алынган. И.Томсен сөздөгү тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрү тууралуу төмөндөгүдөй пикирди билдирет: “сложного случая замены звуков вследствие ассимиляции и диссимиляции представляет перестановка (метатеза) соседних и несоседних звуков” [1, 18]. Ал эми Л.А. Булаховский редукциянын таасири аркылуу тыбыштардын түшүп калуусу башка фонетикалык кубулуштардын келип чыгышынын шарттайт деп эсептейт. В.Н. Головин тарыхый өзгөрүүлөрдүн таасири аркылуу айрым фонемалар тилдин системасынан чыгып жок болуп кетиши мүмкүн, же алардын жаңы варианттары келип чыгышы мүмкүн дейт. Н.Д. Климов: “Сокращение энергетических затрат в речевой деятельности включает в себя относительное сокращение языковых средств (ослабление и фонетической реализации) и сокращение усилия” [2, 40]. Гилдик каражаттардын салыштырмалуу кыскаркышына мисал катары эллиптик конструкциялар, редукция же тыбыштардын түшүшүн айтууга болот.

Түрк тил илиминде унгунын тыбыштык түзүлүшүндөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдү изилдөөдө алгачкылардан болуп В.В. Радлов казак тилиндеги сөздөрдөгү тыбыштардын алмашуусуна көңүл буруп, анын жети түрүн аныктайт.

Түрк тилдериндеги сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр тууралуу төмөндөгү окумуштуулардын эмгектерин белгилеп өтүүгө болот. Алсак, Н.А. Баскаков “Ногойский язык и его диалекты (М., 1940), В.А. Богородицкий “Введение в татарское языкознание связи с другими тюркскими языками” (Казань, 1934, 1953), Н.К. Дмитриев “Ассимиляция и диссимилиация согласных в кумыкском языке”, “Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках” (М., 1955), Э.В. Севортян “Ассимиляция и диссимилиация согласных в южно-тюркских языках”, “Выпадение согласных в тюркских языках” (М., 1955), А.М. Щербак “Сравнительная фонетика тюркских языков” (Л., 1970) ж.б.

Үндүү жана үнсүз тыбыштар өз ара бири-бирине таасирлерин тийгизип, өзгөрүүлөргө дуушар болушат. Мындай өзгөрүүлөр комбинатордук өзгөрүүлөр деп аталат. Аларга үндөштүк (сингармонизм) закону, ассимиляция, диссимилиация кубулуштары, редукция, синкопа, апокопа, гаплоглогия ж.б. фонетикалык процесстер кирет.

Үндүү тыбыштардын үндөшүүсүнүн эки түрү бар: толук жана толук эмес. Бир сөз ичинде үндүү тыбыштар бир эле учурда тилге карай жана эринге карай үндөшсө *толук үндөшүү* деп аталат. Мисалы, *кийим* деген сөздө кездешкен эки “и” тыбышы тилге карай ичке, эринге карай эринсиз; *сулуу* деген сөздө “у” тыбыштары тилге карай жоон, эринге карай эриндүү; ал эми *ана* деген сөздө “а” тыбыштары тилге карай жоон, эринге карай эринсиз болуп саналат. Демек, *кийим, сулуу, ана* ж.б.у.с. сөздөрдөгү үндүү тыбыштар

тилге жана эринге карай ээрчип окшошту.

Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн тилге карай үндөшүп, бирок эринге карай үндөшпөй калышы *толук эмес үндөшүү* деп аталат. Мисалы, *булак, элуу* ж.б. Тактап айтканда, *булак* деген сөздөгү “у” тыбышы тилге карай жоон, эринге карай эриндүү, ал эми “а” тыбышы тилге карай жоон болгону менен, эринге карай эринсиз; *элуу* деген сөздү ала турган болсок, мында “э” тыбышы тилге карай ичке, эринге карай эринсиз, ал эми “ү” тыбыштары тилге карай ичке, бирок эринге карай эринсиз болуп, толук эмес үндөшүү экендиги көрүнүп турат.

Уңгуга мүчөнү жалгаганда тил жана эрин күүсүнө карай уланат. Алсак, “*өмүр*” деген сөзгө мүчө уласак, *өмүрлөрдү* болуп, “ү” тыбышына карай кийинки үндүүлөрдүн бардыгы ичке, эриндүү [ө], [ү] тыбыштары болуп үндөштү; “*тоолорубуз*” деген сөздө “о” тыбышына карай кийинки үндүүлөрдүн бардыгы жоон, эриндүү болуп үндөштү.

Үндөшүү – түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш. Үндөшүү закону байыркы түрк тилинде да болгондугу маалым. Башка түрк тилдеринен айырмаланып, кыргыз жана алтай тилдеринде эринге карай үндөшүү күчтүү өнүккөн. Үндөшүү – кыргыз тилин башка түрк тилдеринен айырмалап турган фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Түрк тилдериндеги үндөшүү законун эң алгачкы жолу иликтөө жүргүзгөн окумуштуу түрколог О. Бетлинг болгон. Кийинчерээк бул маселе В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, В.А.Богородицкий, А.И. Кононов ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденген.

К.Дыйканов түрк тилдериндеги эрин үндөштүгүн салыштыруу үчүн В.А. Богородицкийдин 1953-жылы чыккан “Введение в татарское языкознание” деген эмгегинде берген мисалдарынан пайдаланып, төмөндөгүдөй таблица келтирет:

Таблица 1

Азыркы кыргыз тилинин сингармониясы

	а	ы	Мисалдары
о	+	+	отор, тору
у	-	+	улак, урук
ө	+	+	төрө, бөрү
ү	+	+	чүкө

К. Дыйканов берилген таблицанын негизинде “а” тыбышы сөздүн акыркы муунундагы “у” тыбышынан кийин эрин күүсүнө багынбай тургандыгын белгилейт [3, 46].

Түрк тилдери өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө ар түрдүү тилдер менен карым-катышта болуп келген. Бул өз учурунда башка тилдерден сөздөрдүн кабыл алынышына таасирин тийгизген. Анын натыйжасында, үндүү тыбыштардын толук эмес үндөшүүсү келип чыккан. Мындай мисалдарды бир катар элдердин

лексикасынан жолуктурууга болот. Мисалы, кырг. *адеп*, каз. *адеп*; өзб. *adob-axloq*; кырг. *адилет*, каз. *әділ*, өзб. *adolatli* - араб сөздөрү, кырг. *абийир*, каз. *ар – ұждан*, кырг. *бейжай* иран сөздөрү, кырг., каз. *Каталог, билет* орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр ж.б. Жыйынтыгында, ар бир тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык ички лексикасы ар тармактуу сөздөр менен байып келген.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде үндөшүүдөн тышкары төмөндөгүдөй фонетикалык

кубулуштар бар: ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, редукция, апокопа, синкопа, гаплогология, элизия, протеза, эпентеза, метатеза.

Үнсүз тыбыштар тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт, бул кубулуш тар чөйрөдө колдонулганына карабастан, тил илиминде өз орду бар. Аларга ассимиляция жана диссимиляция кубулуштары кирет.

Ассимиляция – катар келген эки сөздүн арасындагы же бир сөз ичиндеги тыбыштардын таасири менен экинчи бир тыбыштын ага бүт бойдон же жарым-жартылай окшошуп өзгөрүшү. Мисалы, *тузсуз, сөзсүз* ж.б. Кыргыз тилинде ассимиляция кубулушу прогрессивдүү (*бак + га = бакка, ат + гыч = аткыч*) жана регрессивдүү (*түнкү / түңкү*) деп 2 түргө бөлүштүрүлсө, казак тилинде прогрессивдүү (Мисалы, *үш жыл – айтылышы уишыл*), прогресс-регрессивдүү (Казанкап / Казангап, Есжан / Ешшан) жана регрессивдүү (он бес /омбес, түңгі / түңгі) болуп 3 түргө бөлүштүрүлөт.

Диссимиляция – сөздүн же уңгу менен мүчөнүн курамындагы эки окшош үнсүз тыбыштардын бири-бирине окшошпой, башка тыбышка өтүп айтылышы деп аталат. Мисалы, *ач + чы = ашчы, ич + чи = ишчи* ж.б.

Кыргыз тилинде диссимиляция кубулушунун төмөндөгүдөй учуруларын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. *з, л, н, ң, м* тыбыштары менен аяктаган сөздөрдө *-ла, -лар, -луу, -лык* мүчөлөрү уланганда *л > д* жана *н > д* болуп өзгөрөт. Мисалы, *көз + -ла > көздө, сан + -лар > сандар, жең + -луу > жеңдүү, өкүм + -лык > өкүмдүк, кийим + -лар > кийимдер* ж.б.

2. Бир сөз ичинде жана катар келген эки сөз ортосунда учураган *ч + с, ч + т, ч + ч, ч + ж* сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мисалы, *үч жааш > үш жааш, жыгач + чы > жыгаччы, кач + сын > кашсын, күч сынады > күш сынады* ж.б.

Аккомодация – жанаша келген үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара бири-бирине ыңгайлануусу. Бул кубулуш уңгу менен мүчөнүн ортосунда, татаал сөздөрдө жанаша айтылган сөздөрдүн ортосунда учурайт. Мисалы, *көк + ыш = көгүш, кап + ым = кабым, кара кап* (айт. *кара гап*), *туурап айт* (айт. *туураб айт*) ж.б.

Редукция – басым түшпөгөн муундагы үндүүлөрдүн түшүп калышы. Мисалы, *орун + ы = орду, кийим + ы = кийми, жумуш + а = жумша* ж.б. К.Дыйканов редукцияланган тыбыш сөздө айтылбай калып качкын үндүүгө айланат деп көрсөтөт. Ошону менен катар эле качкын үндүүлөр тобуна аферезис, синкопа, элизия кубулуштарын таандык деп эсептейт [3, 47]. Мындай түшүп калуу учурларын А.О. Орусбаев эксперименттик ыкма менен байкоо жүргүзүүдө да байкалды деп белгилейт [4, 45].

Апокопа – сөз аягындагы бир же бир нече ты-

быштын түшүрүлүп айтылышы. Бул кубулуш көбүнчө башка тилден кабыл алынган сөздөрдө кездешет. Мисалы, *дайыма – дайым* (ар.), *минута – мүнөт* (ор.), *газета – газет* (ор.), *далбаса – далбас* (ир.) ж.б. Төл сөздөрдө сөз аягындагы үнсүздөрдүн түшүрүлбөй да, түшүрүлүп да айтылган учуру катар колдонулат. Мисалы, *бул – бу, ушул- ушу, ал – а, атайын – атайы* ж.б. *Көңүлдүндөгү төтөгү ушу* [5, 6].

Синкопа – сөз ичиндеги бир же бир нече тыбыштын түшүрүлүп айтылышы. Бул кубулуш уңгу ичинде жана мүчө уланган сөздөрдө да учурайт. Мисалы, *көмөр – көмкөр, тара – тарка, чуму – чумку* ж.б.

Элизия – уңгу менен мүчөнүн же жанаша келген эки сөздүн ортосундагы катар келген эки үндүүнүн бирөөнүн түшүп колдонулушу. Мисалы, *башта + оо = баштоо, ата + ым = атам, кара уй – каруй, эки айыл – эк айыл* ж.б.

П.М.Мелиоранский “Краткая грамматика казах-киргизского языка” деген эмгегинде кыргыз тилиндеги жанаша келген эки сөздүн ортосундагы үндүүлөрдүн биринин түшүп калуу фактысын аныктаган. Мисалы, *құла ат* (саврасый) – *құлат, қара ала ат* (негий) – *қаралат, ескі ет* (старое мясо) – *ескет* и под. [1, 22]. *Көгала чокчо сакал, маңдайы жарык, эки көзү жаштыкындай балбылдаган, кызыл жүз адам экен* [5, 23].

Гаплогология – катар келген эки окшош муундун бирин түшүрүп айтуу. Мисалы, *арыраак – араак, берирээк – берээк* ж.б.

К. Дыйканов сөзгө кошумча үндүү тыбыштардын кошулуп айтылышын келгин үндүүлөр тобуна киргизет. Бул топко протеза, эпентеза, эпитеза кирет. Тактап айтканда, келгин үндүүлөр кабыл алынган сөздөрдү айтууда колдонуларын белгилеп өтөт [3, 48].

Протеза – сөз башында үндүү тыбыштарды кошуп айтуу. Бул кубулуш кабыл алынган сөздөрдү өздөштүрүү процессинде учурайт. Мисалы, *стол -үс-төл, рахмат - ыракмат* ж.б. *Бергенине кубанбай, канча экен деп ачып карабай, байманасы таиыган дөөлөттүү адам өңдүү башын саал ийип, ыракмат айтканы го, бир тиктеп коюп, андан ары күңгүрөнүп басып кеткен* [5, 83].

[р], [л] үнсүз тыбыштары менен башталган сөздөрдө, биринчи муундагы үндүүгө карай сөз башына үндүү тыбыш кошулат. Түрк тилдеринде, анын ичинде кумык, казак, кыргыз тилдеринде [р], [л] уяң тыбыштары сөз башында кездешпейт. Мисалы, кум. *русь > орус “русский”, рушбат > урушбат “взятка”* ж.б.

Эпентеза – сөздүн ичине тыбыштын кошулуп айтылышы. Кумык тилинде сөздүн экинчи тыбышы уяң тыбыштардан болсо, “ы” тыбышы кошулат. Мисалы, кырг. *план – пылан*, кум. *пулан*, кырг. *трактор – тырактор*, кум. *тырактыр*, кырг. *клуб – клуп*, кум. *кулуп*, кырг., кум. *бригадир – биргадир, спорт –*

ыспорт ж.б.

Метатеза – бир же катар айтылган эки сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашылып айтылышы. Мисалы, *күнөм – күмөн, нысап – ынсап, кымындай – кымындай* ж.б.

Ар бир тилдеги сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы ошол тилдин фонетикалык мыйзамына негизделген. Кээ бир учурларда тилдик диалекттердин негизинде өзгөрүүгө дуушар болоору да мыйзам ченемдүү көрүнүш, алсак, бир эле тилде калктын жашоо аймагына байланыштуу сүйлөшүүнүн өзгөчөлүгүн байкайбыз. Мындай өзгөчөлүк алардын аймактарына жакын жайгашкан өзгө улуттун тилдик жана тыбыштык айтылышы (жасалышы) таасир этет. Ошондуктан, алар чөйрө жакындыгына жараша маектешин оңой түшүнүп, сүйлөшүү жеңил ишке ашат. Сөздөрдөгү тыбыштардын ортосундагы бири-бирине болгон таасирлерин аныктоо түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин фонетикасын тереңдеп иликтөөгө жардам берет. Ушул аталган кубулуштар өз кезегинде өзгөрүүгө туш болгону менен маектин же сүйлөшүүнүн моделин буза албастыгын белгилеп кетүүгө болот. Анткени, алардын ар бири өзүнүн кызматын аткаруу менен бирге тескерисинче, маектин маанилик

курамын толуктап, түшүнүүгө жардам берет. Бир сөз менен айтканда, жогоруда биз сөз кылган тилдик кубулуштар катардагы адамдар үчүн да, изилдөөчүлөр үчүн да кызыгууну туудурбай койбойт жана келечекте түрдүү аспектиде изилдөөнүн объектиси боло алат деп ишенимдүү айтсак болот.

Адабияттар:

1. Смаилов Т.Х. Фонетические явления в слове современного казахского языка. - Алма-Ата, 1984. - 17-139-бб.
2. Климов Н.Д. О действии принципа экономии в артикуляции. - М. 1969. - 40-б.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы. - Ф., 1989. - 40-49-бб.
4. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. - Б., 1991. - 45-б.
5. Касымбеков Т. Сынган кылыч. Экинчи китеп. – Т. №3. 6, 23, 83-б.;
6. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили. – Б.: «Аврasia Пресс», 2015. - 22-33-бб.
7. Акунова А.Р., Намазбеков О., Өмүрова А.М. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. - Б., 2001. - 58-65-бб.
8. Ибрагимова А. Вопросы создания слова путем морфологического способа в турецком языке и его изучение Б.М. Юнусалиевым. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2012. №. 9. С. 269-271.